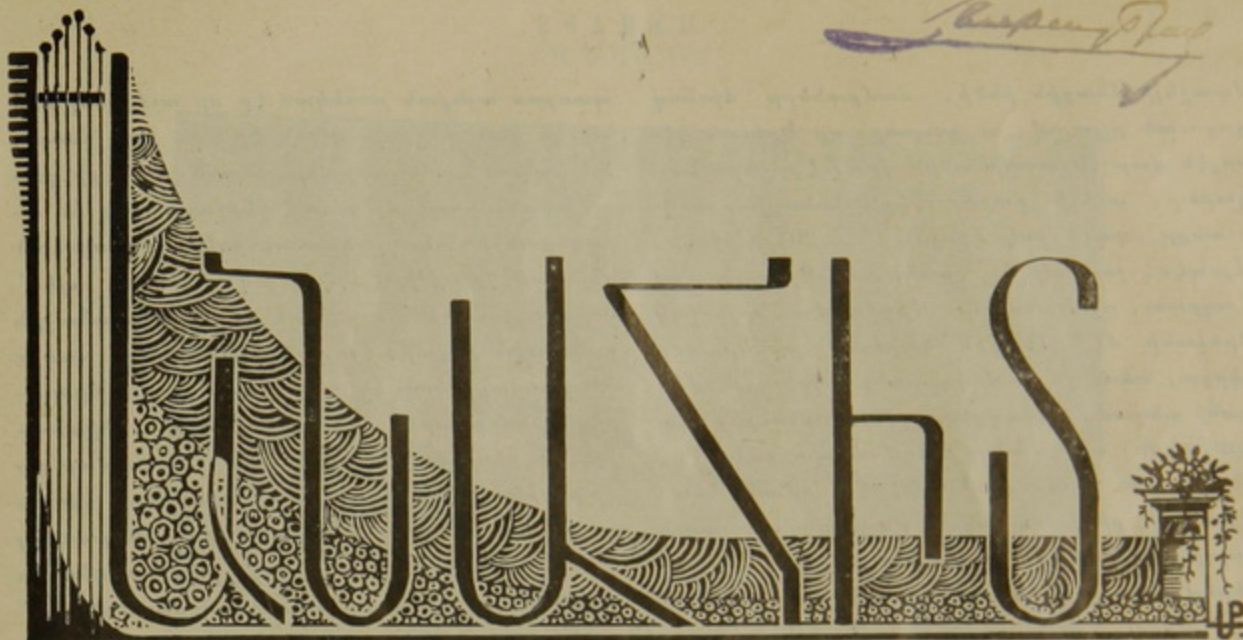

Զ. ՏԱՐԻ — ԹԻԻ 6

ՆՈՐ ՇՐՋԱՆ — 1935

ՀՈԿՏ — ԴԵԿՏԵՄԲԵՐ

ՏՊԱԽՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԵՒ ՅԻՇԱՏԱԿՆԵՐ

ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԷՆ

(Շար. եւ վերջ)

ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆ հինգ շաբաթ միայն մնացի, անկից ի վեր երեք տարի անցաւ, եւ դարձանալի նոյն իսկ ծիծաղելի կրնայ թուիլ — կ'ընդունիմ — որ «տպաւորութեանցս եւ յիշատակներուս» հրատարակումը դեռ վերջացած չըլլայ: Ատոր մէջ մեզք իմս չէ սակայն: Եթէ Հայաստանէն դարձիս՝ օրաթերթի մը համար դրած ըլլայի այս շաբթը, ան շատ աւելի չուտով կ'երեւար եւ աւելի ընդարձակ գրուած կ'ըլլար: Այս ձգձգման միակ պատճառն այն է որ ուղեցի այս յօդուածաշարքս վերապահել Անահիտին, եւ Անահիտի թիւերը, սպասելով լաւագոյն օրերու որ անշուտ պիտի գան եւ հնարաւոր դարձնեն այս հանդէսին կանոնաւոր հրատարակումը, -- առ այժմ՝ քանի մը տարիէ ի վեր՝ հեռուէ հեռու լոյս կը տեսնեն, Բայց

սկսուած շաբթ մը պէտք է վերջանայ: Անահիտի նախորդ թիւով երեւցած յօդուածիս ներքեւ «Մնացեալը յաջորդ թիւով» գրած էի. այս թիւով ուրեմն պէտք է վերջաբանը տամ այդ շաբթին: Արդէն կը կարծեմ նախորդ յօդուածներուս մէջ էականն ըսած ըլլալ այնտեղ տեսած բաներէս ամենէն կարեւորներուն վրայ:

Դժբաղդաբար, ինչպէս նկատել տուած եմ յօդուածաշարքիս սկիզբը, Հայաստան հասնելէս քիչ օր յետոյ կանխահաւ ձմեռուան մը խրատութիւններն սկսան, որով շատ մը բաներ զոր լաւ օդով պիտի ուղէի եւ պիտի կարենայի տեսնել, անկարող եղայ տեսնելու: Ոչ Սեւան կըցայ երթալ, ոչ Դիլիջան, ոչ իսկ Լենինական: Կարգ մը թանկագին հնութիւններ, հայ արուեստի յուշարձաններ, զոր կը ցանկայի տեսնել, ան-

մատչելի մնացին ինձի, ճամբաները ձիւնով
զոցուած ըլլալով, ու ցուրտը՝ որ երեւան զե-
րոյէն վար 15 սստիճանին վրայ էր շարունա-
կարար, աւելի բարձրադիր լեռնային տեղ-
ուանքը արդէն իսկ մինչեւ 18 - 20 կ'իջնէր։
Այսպէս, շտեմայ ոչ Գառնի, ոչ Գեղարդ, ոչ
Հաղրատ, ոչ Սանահին։ Վերջապէս, նոյն իսկ
երեւանի մէջ մնացին կարեւոր բաներ զոր
չկրցայ տեսնել։ Համալսարանը այցելեցի մէկ
քանի անգամ, տեսակցեցայ վերատեսուչին հետ
(րեքթօր) որ Յակոբ Յովհաննիսեանն էր,
ինչպէս եւ ուսուցչապետներէն ոմանց հետ։
Այցելեցի քիմիարանական Ինստիտուտը որուն
բոլոր բաժինները մանրամասն բացատրութիւն-
ներով ինձի ցոյց տուաւ զլիաւոր ուսուցչապե-
տը՝ Փրոֆ. Ղամբարեան (*): Այցելեցի Անաս-
նարուժական վարժարանի հոյակապ էջնքը, որ
Թամանեանի կառուցած ամենէն գեղեցիկ ու մե-
ծաշուք շինութիւններէն մէկն է։ Բայց չկրցայ
մանկավարժական, դիւղատնտեսական, շինա-
բարական «Փաբուլտ»ները այցելել, ոչ ալ
ուրիշ արհեստագիտական բարձրագոյն վարժա-
րանները։ չկրցայ նոյն իսկ Համալսարանի այս
կամ այն ճիւղին մէկ քանի դասախօսութեանց
ներկայ ըլլալ, ինչպէս կը փափաքէի։ Միայն
Փրոֆ. Քեչէկի մէկ դասին ներկայ գտնուեցայ
Բժշկական Համալսարանին մէջ։ Այդ կարող
վիրաբոյժը եւ հմուտ ուսուցիչը ճանչցեր էի
Զորապէսի բացման հանդէսին զացած ատենս։
չուկեառքին նոյն վազոնին մէջ էինք, եւ չուտով
մտերմացանք։ հրաւիրեց զիս իր դասերէն մէ-
կուն ներկայ ըլլալու։ Քիմիարանական «Ինս-
տիտուտ»ին տուած այցելութենէս ետքն է որ
զացի բժշկական վարժարանը՝ Փրոֆ. Քեչէկի
դասին. բայց Պ. Ղամբարեանի հետ միասին

(*) Փրոֆ. Ղամբարեան ինձի ցոյց տուաւ
«Ինստիտուտ»ին մատենադարանը, որ արդէն
իսկ բաւական հարուստ է քիմիաբանութեան
վերաբերեալ անգլիերէն եւ գերմաներէն գրքե-
րով եւ հանդէսներով, գոր նուիրած են Ամերի-
կայէն եւ Գերմանիայէն հայրենասէր Հայեր։
Ֆրանսական բաժինը ազգատ է. ցանկալի է որ
Ֆրանսա գտնուող հայ բժիշկներ, քիմիագէտ-
ներ եւ հայրենասէր անհատներ այդպիսի գրքեր
եւ հանդէսներ նուիրեն այդ հաստատութեան։

պտոյտս այնքան շահեկան էր որ աւելի երկար
տեւեց քան ինչ որ պէտք էր, եւ երբ հասայ
Բժշկական Համալսարանը, Փրոֆ. Քեչէկի դա-
սը արդէն ըսպէ մը առաջ վերջացած էր եւ ա-
շակերտներն ու աշակերտուհիները, բացուած
վանդակէ մը թիւ առնող թռչնիկներու պէս՝
ուրախ դուարթ՝ ուստոստելով կը սլանային
սանդուխն ի վար։ Բայց Փրոֆ. Քեչէկ՝ հազիւ
զիս տեսաւ, կանչեց աշակերտները ու հրաւի-
րեց զանոնք նորէն դասարան մտնելու։ Գիտնա-
լով որ հետուններէն եկած հիւրի մը համար էր
որ ատիկա իրենցմէ կ'ուզուէր, փութկոտ հաճո-
յակատարութեամբ ամենքը շտապեցին դառնալ
դասարանը. եւ Փրոֆ. Քեչէկ շարունակեց իր
դասախօսութիւնը։ Իր ուսուցման եղանակն էր՝
ոչ թէ ուսանողները պարզ ունկնդիրներու զիր-
քին մէջ պահել, այլ զանոնք մղել դասաւանդու-
թեան մէջ իրեն գործակցելու։ հինգ վայրկեան
կը խօսէր որոշ նիւթի մը մասին, եւ յետոյ ու-
սանողներէն մէկուն հարցում մը կ'ուղղէր նոյն
նիւթին այս կամ այն կէտին վրայ, եւ ուսանո-
ղը կը պատասխանէր ինչ որ զիտէր այդ մասին։
Ատիկա կէս ժամու չափ տեւեց։ Փրոֆեսորը
փակեց այդ յաւելուածական դասաւանդութիւ-
նը, բայց նկատեցի որ ուսանողները մեկնելու
փութկոտութիւն ցոյց չէին տար, զգացի որ կը
սպասէին երկու խօսք լսել ինձմէ, եւ ինքս
խորապէս յուզուած էի տեսնելով այդ սիրուն
նոր սերունդը, ուշիմ, ուշադիր, խանդավառ,
ձեռնհաս ուսուցիչներու ղեկավարութեան տակ
պատրաստուող։ «Եւրօք երջանիկ էք, ըսի այդ
պատանիներուն ու պատանուհիներուն, որ մեր
հայրենիքի մայրաքաղաքին մէջ, աղգային Հա-
մալսարանի մը ծոցը, հայ պատուական ուսուց-
չապետներ ունենալով իբր առաջնորդ, կը կադ-
մուք մեր երկրին վաղուան ծառայողներն ըլ-
լալու համար։ Արտասահմանի հարիւր հազարա-
ւոր Հայոց աչքերը ձեր վրայ են յառած. դուք
էք մեր ցեղին գերագոյն յոյսը, մեր հայրենիքի
ապագային երաշխիքը, հեռաւոր օտար երկիր-
ներ տարտղնուած պանդուխտ Հայերու սփո-
ւանքն եւ ուրախութիւնը»։ Այս խօսքերս բն-
գունուեցան երկարատեւ ջերմ ծափերով։

Այցելեցի Աւետ Սարգիս կատաղարուժա-
րանը զոր կատաղարութիւնը հաստատած է՝ այ-
րի տիկին Ա. Սարգիսի նուիրած գումարին

Երեւան, Մանկավարժական Ինստիտուտ, ուսանողուհիներու խումբ մը Փրոֆ. Արեշեանի հետ

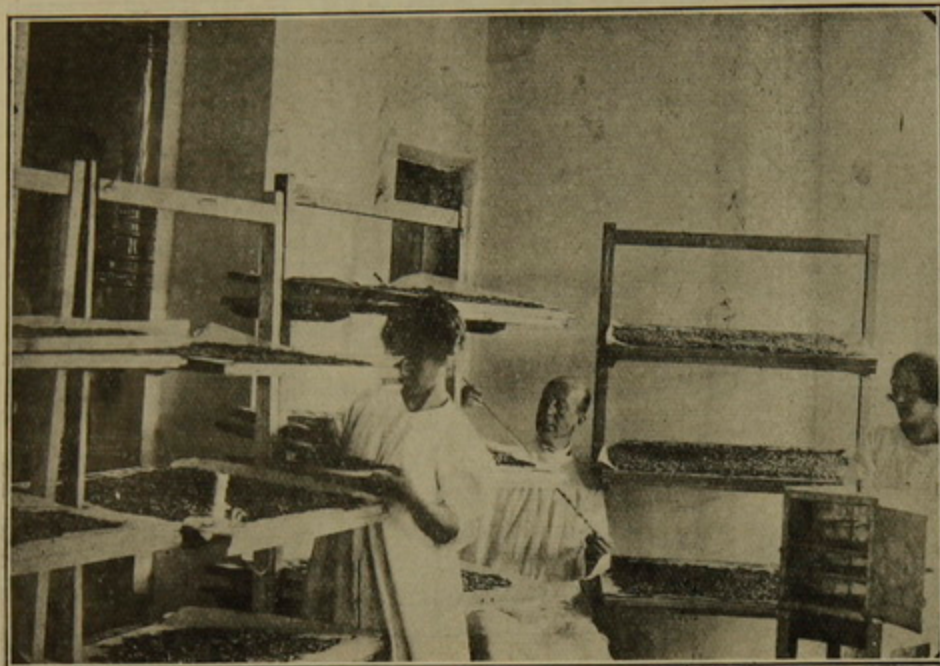
վրայ իր կողմէ աւելցնելով բաւական կարեւոր դումար մը, եւ այդ կատարարութեան ինքնաշնորհով միջոցաւարանական հետազոտութեանց կայան մը: Փասթէօրեան հաստատութեան թանկագին կորիզ մըն է առ արդէն որ հետզհետէ պիտի ընդարձակուի եւ զարգանայ: Այդ հաստատութեան բոլոր բաժիններն ինծի ցոյց տուին եւ մանրամասնօրէն բացատրեցին՝ բժշկապետը (որուն անունը չէր պահպարար մոռցած եմ) եւ իր օգնականը, բժշկուհի օրիորդ Պապախանեանը, զուտորը յայտնի դրագէտ Լէօն:

Այցելեցի Դարուհի Յակոբեան Մայրանոցը եւ Մարի Նուպար ակնարութարանը, առաջինը՝ ընկերակցութեամբ բժշկապետ Արեշեանի եւ երկրորդը՝ բժշկապետ Կանայեանցի, եւ զմայրացայ տեսնելով մաքրութիւնը, խնամօտ կարգաւորութիւնը որ կը տիրէին այս երկու հիմնարկութեանց մէջ եւ որ մեծ պատիւ կը բերեն այդ երկու հմուտ ու անձնուէր բժշկապետներուն: Այցելեցի նաեւ «Թրոփիլական հիւանդանոց»ը, ուր զարմանուելու զայնքէն էր Հրաչեայ Աճարեան, որ երկու շաբաթ հոն մնալէ յետոյ տուն դարձաւ. այնտեղ ալ գտայ նոյն էարդ կանոնը, մաքրութիւնը եւ հոգածութիւնը՝ տի-

րական:

Այս բոլորը տեսայ, բայց չկրցայ տեսնել միւս հիւանդանոցները զոր կառավարութիւնը հիմնած է, ոչ ալ երթալ այցելել Կերպարուեստից վարժարանը, ոչ ալ Բանուորական Թատրոնի ու «Հայ - Կինո»ի մէկ ներկայացման հանգիստես ըլլալ: Կերպարուեստից վարժարանը երթալու համար երկու անգամ օր ու ժամ որոշեցի, բայց ուրիշ աւելի ստիպողական գործ ունենալով նոյն ժամուն՝ չկրցայ տեսնել այդ հաստատութիւնը զոր սակայն մասնաւորապէս կը փափաքէի տեսնել:

Այդ կարգ մը կարեւոր բաները տեսնել չկարենալուս պատճառները մէկէ աւելի էին: Նախ՝ ցուրտը (ինչպէս վերեւ ըսի արդէն), որ այդ տարի կանուխ սկսաւ եւ որ երթեւեկը կը դժուարացնէր ինծի համար նոյն իսկ Երեւանի մէջ, ուր խորտուրտ փողոցները սառած էին եւ պէտք էր զգուշ, կամաց քալելով անցնիլ անոնցմէ. ցուրտը հետզհետէ պիտի սաստկանար (իմ մեկնելէս յետոյ ջերմաչափը Երեւանի մէջ մինչեւ 15 - 20 վար իջած է զերոյէն), որով եւ աւելի երկար մնալու համար խնդիրք չներկայացուցի: Ատկից զատ, այն չորս շաբաթեան՝

Երեւան, Շերամաբուծական կայան

զոր Երեւանի մէջ անցուցի՝ մէկ կարեւոր մասը զբաղեցին այցելութիւնները զոր տուի հին ու նոր սիրելի մտաւորական բարեկամներու եւ պաշտօնակիցներու, արուեստագէտներու, դեկափար անձնավորութիւններու, ու մտերմական հաւաքոյթներ զոր ինծի հաճոյք պատճառելու ազնիւ մտածումով սարքեցին բարեկամներ, ու նաեւ օրինակութիւնները զոր ունէի կատարելու Պետական Թանգարանի մէկ քանի հին ձեռագիր տաղարաններէն:

Եթէ չկրցայ այցելել Կերպարուեստից վարժարանը, այցելեցի աշխատանոցը Սարեան, Աղաջանեան, Կոջոյեան նկարիչներուն, Արա Սարգսեան արձանագործին, տիկին Այծեմնիկ Ուրարտու արձանագործուհուն, Փանոս Թերլեմէզեանն արդէն շատ յաճախ կը տեսնէի՝ նոր Հիւրանոցի իր սենեակին մէջ. այցելեցի ճարտարապետ Թամանեանին՝ կառուցուելու վրայ եղող իր հոյակապ ժողտունին մէջ, Բունիաթեանին եւ մեր թանկագին Թօրամանեանին (զոր քիչ յետոյ, աւա՛ղ, պիտի կորսնցնէինք), իրենց տան մէջ: Այդ այցելութիւններէն -- որոնցմէ այնքան համեղ յիշատակներ պահած

եմ -- ամէն մէկուն վրայ պիտի կարենայի մէկ մէկ յօդուած գրել: Բայց ստիպուած եմ ամփոփել ու վերջացնել:

Ձեմ կրնար սակայն գոնէ չյիշատակել այն եղբայրական ճաշասեղանները կամ թէյասեղանները զոր հեռուներէն եկած բարեկամ մը կամ պաշտօնակից մը պատուելու համար սարքեցին իրենց տան մէջ Ս. Պանոյեան, Բժիշկ Ս. Կամսարական, Դրաստամատ Սիմոնեան, Եղուարդ Զօփուրեան, Դերենիկ Դեմիրջեան, Յովհաննէս Յակոբեան, Ս. Կանայեանց, Վահան Թոթովեանց, Բժիշկ Պաղտասարեան, Միքայէլ Մանուէլեան, Յովհաննէս Արէլեան, տիկին Արուս Ոսկանեան, Յակոբ Զօրեան, Ս. Մանուէլեան, Սպիրիտոն Մելիքեան, Գարեգին Լեւոնեան, Սիմոն Յակոբեան, Հայկազ Գարսկէօղեան, Տօքթ. Մուշեան, ինչպէս եւ իմ ազնիւ ասպնջականս՝ բանաստեղծ Վահան Միրապեան: Ասոնց վրայ պէտք է աւելցնել նաեւ ամէն օր մէկ երկու ժամ կանգառուէր համբաւուոր Քաթիկէ - Թուրխաթին մէջ, -- զոր Գրիգոր Վարդանեան հաստատած է զբռնէ եկող այցելուներու համար, բայց որ Երեւանի մտաւորա-

Թորոս Թորամանեան
Դիմանկար Մարտիրոս Սարեանի

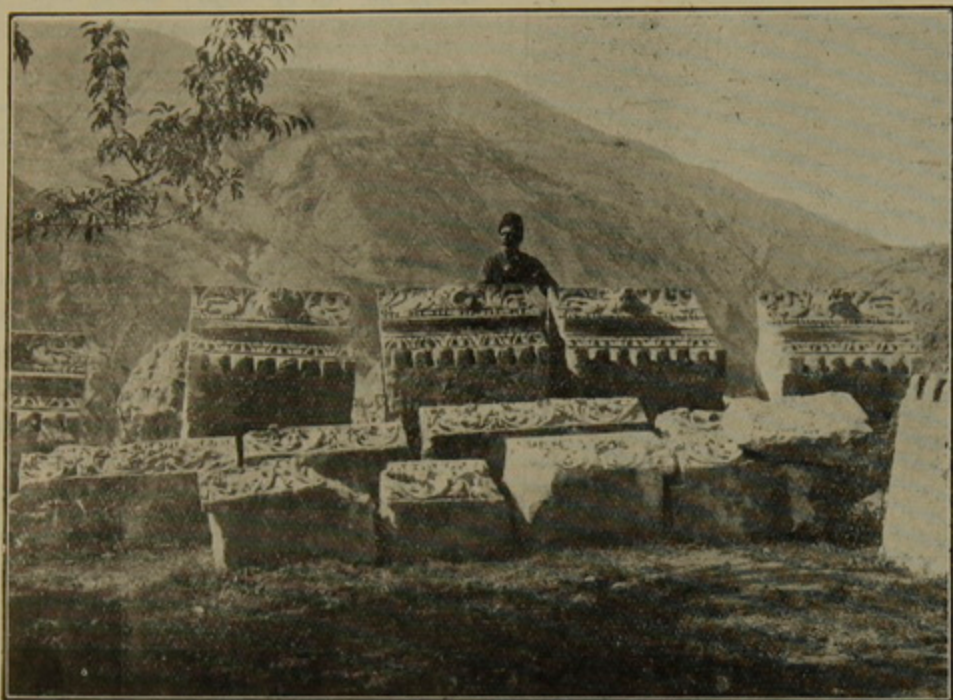
կաններու հաւաքաւայրը դարձած է, -- եւ կ'ըմբռնէք որ այս պայմաններուն մէջ կարողացած չըլլամ չորս շաբթուան ընթացքին տեսնել ամէն ինչ որ երեւանի մէջ կար տեսնելու:

Մտաւորական բարեկամներու կամ եղբայրակիցներու տուններուն մէջ սարքուած այդ հաւաքոյթներէն պահած եմ անջնջելիօրէն քաղցր յիշատակ մը: Մեր երկրին, մեր ժողովուրդին, մեր մշակոյթին ներկան ու ապագան, արուեստի եւ գիտութեան հետ կապ ունեցող մեծ հարցեր, զլիաւոր նիւթն էին այն խօսակցութեանց որ այդ հաւաքոյթները կ'ոգեւորէին եւ որոնց հրապոյրը կը բազմապատկուէր՝ ոչ միայն երեւանի համեղ զինիններուն ներշնչած անմեղ զբարթութեամբ, այլ մանաւանդ մեր վերածնած հայրենիքի մայրաքաղաքին մէջ հայ արժէքաւոր մտաւորականներու հետ մեղի ամենէն աւելի սիրելի եղող հարցերու վրայ խօսակցելու, խորհրդակցելու թանկագին հրճուանքով: Այդ բոլոր հաւաքոյթներուն մէջ -- որոնց ոմանք, ինչպէս Զօիուրեանի տան ճաշկերոյթը, ուր քսանեւութեան կոչնականներ համախմբուած էին, տեսակ մը մտաւորական փոքրիկ համագումարներու ձեւ առին, -- կը լսուէին մերթ նկատողութիւններ մեր երկրի մէջ կատարուած գործին պակասներուն ու թերութեանց մասին,

բայց ինչ որ կը տիրէր անոնց մէջ, կազդուրիչ համոզումն էր թէ վերանորոգման մեծ ու բազմադիւն աշխատանք մըն է որ տեղի կ'ունենայ մեր երկրին մէջ, հաւատքն էր թէ այդ աշխատանքը մեր մշակոյթին համար կը պատրաստէր չքեղ ապագայ մը:

Այդ մտաւորականներուն մէջ կային որ Պոլսէն, Փարիզէն, Վիեննայէն կամ արտասահմանի այլ կեդրոններէ գացած էին Սոր՝ Հայաստան, ինչպէս Շիրվանդադէն եւ Յովհաննէս Արէլեանը, Փանոս եւ Ռուբէն Թերլէմէզեանը, Յովհաննէս Յակոբեանը, Յակոբ Փափաղեանը եւ Ս. Մանուկեանը, Քաջագինունին եւ Յ. Քաշաբեանը, Արա Սարգսեանը, Ջանեանը, Հրաչեայ Ներսէսեանը, տիկին Արուս Ոսկանեանը եւ ուրիշներ: Ամենքն ալ գոհ էին զաղթականի անստոյգ եւ անհարապատ կեանքէն հեռացած եւ հայրենիքի պարզուկ, անսեթեւեթ, դեռ որոշ զրկանքներէ ու նեղութիւններէ ոչ զերծ, այլ եւ հոգեկան անբաղդատելի հրճուանքներով լի կեանքին մէջ նետուած ըլլալուն համար:

Թէ Յովհաննէս Յակոբեան, Ռուբէն Թերլէմէզեան ի՞նչ կարեւոր ու օգտակար դեր կը կատարեն հոն, առաջինը իբր Մեղիքեան Գոնտի յանձնաժողովի ձեռնբեկ, անձնուէր, գործունեայ քարտուղար, իբր Համալսարանի ուսուցիչ, իբր զրոյ ու թարգմանիչ եւ երկրորդը՝ իբր երաժշտագէտ զրոյ, բանախօս եւ բառիօ -- կեդրոնի վարիչ, զրեցի արդէն նախորդ յօդուածներու մէջ: Ըսի նաեւ ի՞նչքան Փանոս Թերլէմէզեան զեղուն է խանդավառութեամբ: Արեւեանը զտայ աւելի զուարթ ու կենսաւորաբան երբեք, եւ նոյն իսկ պէտք եղածէն աւելի զիրցած ու կարմրած. առաջին անգամ զինք տեսայ պետական թատրոնի բեմին վրայ, Օդակում թատերախաղի ծերունի զիւղացիին դերին մէջ. հրաշալի կերպով կը կատարէ այդ դերը, բայց չափազանց կարմիր ու դէր էր այդ արդարամիտ, զգուհ, բողոքող ծերունի զիւղացիի դերին համար... Շիրվանը նոյնպէս վրայ եկած էր, շատ լաւ էր դէմքով, եւ ցաւին հետ զարմանք զղացի երբ իմացայ վերջերս իր մահը, որուն չէի սպասեր. կը կարծէի թէ այդ առոյգ կազմուածքով, եւ այն լաւ տրամադրութիւններով որոնց մէջ զտայ զինքը, դեռ գոնէ տասը տարի կ'ապրէր, բայց անխոհեմութիւն--

Գառնի, Տաճարի քեկորներ

ներ կ'ընէր, ձմեռուան սաստիկ ցուրտին կը մընար Երեւան, երկու անգամ ցրտահար եղած եւ ծանր հիւանդացած էր, մէկ անգամը՝ հոն եղած միջոցիս. բժիշկները եւ իր ատոյց կազմուածքը յաղթեցին հիւանդութեան. այս անգամ, հիւանդութիւնը, աւա՛ղ, աւելի զօրաւոր է հանդիսացեր:

Եթէ ուրեմն մնացին մէկ քանի կարեւոր բաներ զոր կ'ուզէի եւ չկրցայ տեսնել Երեւանի մէջ, այդ այցելութիւններս եւ այդ հաւաքոյթները հոգեկան ամենամեծ հրճուանքներ եղան ինծի համար: Ատոնք, աւելնալով այն խոր ուրախութեանց վրայ զոր մեր մայրաքաղաքին զանազան նորահաստատ ճարտարարուեստական ու մշակութային հիմնարկութիւններու մօտէն ծանօթացումս ինծի կը պարզեւէր, Երեւան անցումս այդ մէկ ամիսը քանի մը տարիէ աւելի լեցուն ու թանկագին կը դարձնէին, կեանքիս ամենէն երջանիկ մէկ շրջանը կը կացուցանէին:

Կը յիշեմ այն զմայլելի ժամերը զոր անցու-

ցի կառուցուելու վրայ եղող «Փողովրդական Տուն»ին մօտիկ, հանճարեղ ճարտարապետ Թամանեանի հետ, որուն քով զտայ եւ այդ օրը ուրիշ մեծ Հայ մը, Թորոս Թորամանեանը, մեր հին ճարտարապետութեան բազմաթիւն ուսումնասիրողը. միասին դիտեցինք կառուցուելիք շէնքին — տեսակ մը հայկական կոլոննէն — խոշոր մաքէքը, ու տեսանք ընդարձակ հողամասին վրայ՝ որ պիտի յատկացուի ամառնային ու ձմեռնային կրկնակ թատրոնները միացնող այդ հսկայ յուշարձանին, յիսուն մեթր խոր փորուած վիհ մը, ուր հիմերն արդէն դրուած էին եւ այդ միջոցին ստորերկրեայ մասերը շինելու վրայ էին: Կը յիշեմ այցելութիւնը զոր՝ Գարեգին Լեւոնեանին հետ՝ տուր Բունիաթեան հմուտ ու տաղանդաւոր ճարտարպետին, որ կառուցած է Նոր Հիւրանոցը եւ ուրիշ քանի մը կարեւոր ու զեղեցիկ շինութիւններ, եւ որ մանաւանդ զիս ոգեւորեց Գառնիի աւերեալ հեթանոսական տաճարին վրայ իր կատարած ուսումնասիրութեանց մասին խօսելով

ինծի եւ ցոյց տալով անոր վերակազմուած լիակատար պատկերը զոր երկար աշխատանքով իրականացուցած էր։ Ան ըսաւ ինծի թէ այդ տաճարը կարելի էր վերականգնել իր իսկ սիւներուն, քարերուն, քանդակներուն կոտորուածքները՝ որ հոն թափթփուած կը մնան՝ քով քովի բերելով, իւրաքանչիւրն իր տեղը դնելով, եւ աւելցնելով՝ նոր շինուած՝ այն քիչը որ բոլորովին փշրուած անհետացած է։ Բունիաթեան կը հաստատէր թէ 120000 Փրանքի դոմարով մը հնարաւոր էր այդ վերականգնումը կատարել։ Անկից ի վեր, Մեղլոնեան Ֆօնտի յանձնաժողովը հրատարակեց Գառնիի տաճարի մասին Բունիաթեանի մէկ չքեղ աշխատութիւնը, որուն վրայ դրած եմ Անահիտի քրօնիկներէն մէկուն մէջ եւ իղձ ալ յայտնած եմ որ այդ գեղարուեստական մեծարժէք յուշարձանին վերականգնման համար հարկ եղած այդ դոմարը նուիրող հայ մեկեկնաս մը յայտնուէր։ Ու եւ այդպիսի մեկեկնաս մէջտեղ չելաւ զժրագորարար, եւ հաճոյքով կարդացի Խորի. Հայաստանի օրագրի վերջին թիւերէն մէկուն մէջ Բունիաթեանի մէկ յօդուածը, ուր կ'ըսէ թէ Հայաստանի կառավարութիւնը ինքն իսկ վճարած է միջոցներ ճարել՝ այդ վերականգնումը կատարելու համար։

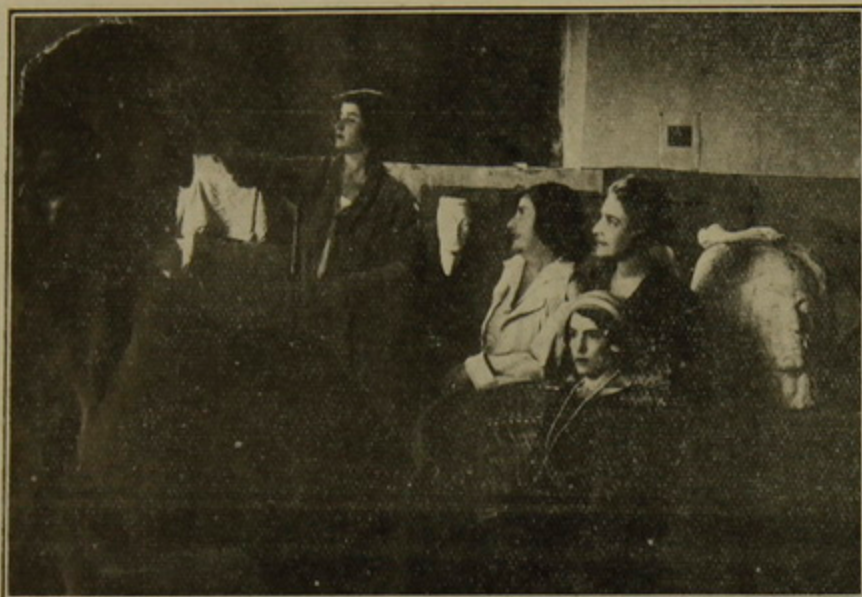
Փարեգին Լեւոնեանին հետ գացի նաեւ այցելել Կոջոյեանի եւ Տարագրոսի աշխատանոցները, փոքրիկ անշուք բնակարաններ, որոնց մէջ արուեստի գանձեր կը ստեղծուին։ Կոջոյեան Հայաստանի մեծագոյն արուեստագէտներէն մին է, մանաւանդ զարդանկարչութեան եւ զրքերու պատկերազարդման մէջ, քերթողական քմայքով եւ զծաղրական ինքնատիպ տաղանդով հարուստ նկարիչ մը. Չարենցի Գիրք ձանաղարիին համար՝ որ լոյս տեսաւ անցեալ տարի՝ իր զծած նկարազարդութիւնը սքանչելիք մըն է։ Տարագրոս գեղարուեստի մէկէ աւելի ճիւղերու ձեռք դարկած է (Վերածնութեան մարդոց պէս), եւ ամենուն մէջ ալ յաջող կամ զէթ շահեկան գործեր արտադրած է, — ջրաներկ կամ իւղաներկ բնապատկերներ, խաչքարի նորահնար քանդակազարդութեանց զծագրութիւններ, գեղջիկական տարազներով զիմանկարներ, անօթներ, քանդակուած խաչքարի

Փանոս Թերլէմէզեան
Ինֆնանկար

փորձեր, եւն.։

Ուրիշ հին բարեկամ մը՝ Փանոս Թերլէմէզեանը, ինչպէս եւ Մարտիրոս Սարեանը (զոր Փարիզ ճանչցած էի՝ երբ եկաւ հոն տարի մը մնալ), յաճախ կը տեսնէի, երկրորդը՝ Քաֆէ-Թուրիսքի մէջ կամ բարեկամներու մօտ, առաջինը շատ յաճախ իր բնակարանին մէջ, որ էր նոր Հիւրանոցին մէկ սենեակը. այդ պանդոկի սենեակը իր ննջարանն ու աշխատանոցն էր միանգամայն. բնակարաններու պակասին հետեւանքով՝ Թերլէմէզեան այդ սենեակին մէջ կը բնակէր, սպասելով որ գտնէր յարմարագոյն բնակարան մը, ինչ որ կ'ենթադրեմ որ հիմայ գտած է արդէն։ Բայց ան Հայաստան երթալէն ի վեր, հետո էր սենեակին մէջ աշխատելով շատանալէ, երեսանի ու ամբողջ Հայաստանի զանազան կողմերը յաճախ պտրտած ու բնութեան ծոցին մէջ գեղեցիկ նկարներ յօրինած էր. ու չեմ գիտեր Հայ մը որ աւելի ուրախ ըլլայ

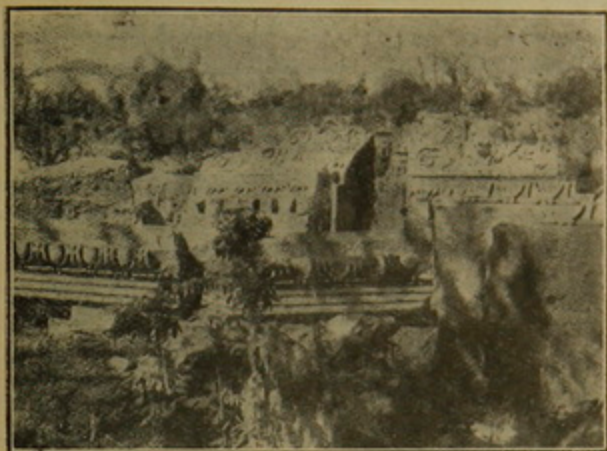

Տիկին Ուրարտու իր աշխատանքին մէջ՝ Ա. Երզնկեանի կիսանդրին
յօրինելու վրայ. ներկայ են օրիորդ Ա. Մեսրոպեան, տիկին Լիսիցեան
և տիկին Գասպարեզ:

ապրելուն համար այդ կեանքը զոր կ'ապրի Երեւան երթալէն ի վեր: Մարտիրոս Սարեան միակն է որ ունի բաւական լայն ու հանգստաւէտ նորակառոյց տուն մը՝ երկու յարկով, առաջինը՝ բնակարան իր քանի մը բաժանմունքով. եւ երկրորդը՝ ընդարձակ աշխատանոց մը, որուն պատուհաններէն կը տեսնուին Երեւանի մեծ մասը եւ զայն շրջապատող բնակարանները: Սարեանի այդ տունը իր պատմութիւնն ունի. Փարիզ տարի մը անցընելէ յետոյ, մեծանուն նկարիչը կը դառնար հայրենիք, երբ չուէնաւով Վոսփորէն անցած ատեն՝ իր երեսունի չափ նկարները զոր հետն առած էր, այրեցան հրդեհի մը մէջ՝ որ ատոնց գտնուած անկիւնին մէջ ծագեցաւ. նկարներն ապահովագրուած ըլլալով, Սարեան ապահովագրող ընկերութենէն ստացեր է 20.000 Քրանք, զոր յանձնէր է կառավարութեան, խնդրելով որ ատով ան հաճի իրեն բնակարան մը կառուցանել տալ, եւ կառավարութիւնը՝ իր կողմէն ալ աւելցնելով ինչ որ պէտք էր՝ կառուցանել տուած էր այդ սիրուն բնակարանը: Սարեան կ'արտադրէ անընդհատ, ու զանազան ձեւերով, — բնակարաններ,

կենդանադիրներ, թատրոնի տէֆոններ (Պետական թատրոնին վարպետը իր մէկ համադրական գեղեցիկ նկարով զարդարուած է), զրքերու պատկերազարդում (պարսկական ոճով իր նկարները զոր յորինած էր Ֆիրտուսի Շահնաւէին քանի մը դուռապաններու Գ. Ասատուրի թարգմանութիւնը պարունակող հատորին համար, զմայլելի էին):

Գացի նաեւ այցելել աշխատանոցը ուրիշ հին ու վարպետ նկարչի մը, Աղաջանեանի, որ Փարիզ ուսած արուեստագէտ մըն է, քիչ արդիական, բայց խնամոտ, մանրակրկիտ եւ ճարտար դիմանկարիչ, ինչպէս եւ աշխատանոցը Արա Սարգսեան արձանագործին եւ տիկին Այծեմնիկ Ուրարտու արձանագործուհուն: Սարգսեանը, որ Վիեննա ուսած եւ յետոյ Փարիզ էր եկած իր գեղարուեստական զարգացումը յառաջացնելու եւ այստեղէն է որ գնաց Խ. Հայաստան, հիմայ հոն դարձած է մեր երկրի մեծ դիմաքանդակիչը, ու ոչ միայն մեր երկրի, այլ կարելի է ըսել ամբողջ Կովկասի. Հայաստանի եւ Կովկասեան այլ հանրապետութեանց կարկառուն գէմքերէն շատերուն անդրին ինքն է

Գառնիի Տաճարի քեկորներ

յօրինած՝ պարզ ու կենդանի արուեստով մրտիկին Ուրարտու, որուն զործին վրայ յատուկ յօդուած մը (զոր Արամ Երեմեան զրկած է ինծի բառական առէն առաջ) պիտի հրատարակուի Անանիտի յառաջիկայ թիւերուն մէջ, ինքնաշատուկ տաղանդով բանաստեղծ – արձանագործ մըն է:

Գրադէտներէն ու բանաստեղծներէն կը յիշեմ այցելութիւնները զոր տուի բանաստեղծ Չարենցին, որուն հետ մէկէ աւելի անգամներ տեսակցեցայ՝ զբաժան հարցերու վրայ երկար խօսակցութիւններ ունենալով, եւ որուն բնակարանին մէջ (Նոր Հիւրանոցի սենեակ մը) ճանչցայ նաեւ երիտասարդ ու շատ համակրելի ճարտարապետ մը, Պ. Մաղմանեան, որ զբաղան հարցերով ալ հետաքրքրուող նուրբ միտք մըն է: Դերենիկ Դեմիրճեանին, Յակոբ Մանուկեանին, Հրաչեայ Աճառեանին, Մանուկ Աբեղեանին, Յակոբ Զօրեանին, Դրաւտամատ Սիմոնեանին, Վահան Թոթովենցին եւ ուրիշներու որոնց բոլորին անունը հոս թուել շատ երկար պիտի ըլլար: Դերենիկ Դեմիրճեանը, Յովհաննէս Յակոբեանը եւ Սիմոն Յակոբեանը կը բնակէին Հօգի Տան մէջ, ուր եւ ինքս ալ հիւր էի Վահան Միքայելեանի բնակարանին մէջ, եւ զանոնք զրեթէ ամէն օր կը տեսնէի: Շատ անգամ կը տեսնէի նաեւ Ծիրփանդակէն, որ սենեակ մը ունէր Նոր Հիւրանոցին մէջ, բայց աւել-

ի յաճախ Քաֆէ – Թուրխթ կը տեսնէի զինքը կամ բարեկամներու տունը քան Նոր Հիւրանոցի իր սենեակը:

X

Դեկտեմբեր 15էն քանի մը օր ետքն էր որ մեկնեցայ Երեւանէն ու չորս օր Թիֆլիս մնալէ յետոյ Խարքովի ճամբով դարձայ Փարիզ: Թիֆլիս՝ զտայ իմ վաղեմի բարեկամներս, Թադէոսեան եւ Շարբարճեան նկարիչները: Հոն անձնական ծանօթութիւնն ունեցայ Պօղոս Մակինցեանին եւ Արամ Երեմեանին, որոնց հետ քանի մը տարիէ ի վեր բարեկամական յարաբերութիւններ ունէի թղթակցութեամբ: Արամ Երեմեան, որ անձնութեամբ ինքն է մարմնացած եւ որ ուսանաչ թատրոնի մանրամասն պատմութիւնը գրելու վրայ էր, արժէքաւոր գործ որ, մասամբ Բազմալիւպի մէջ երեւնալէ յետոյ՝ ստուար հատորով մը լոյս տեսաւ այս օրերս Ս. Ղազարու տպարանէն), ըրաւ ինչ որ կրնար որպէսզի այդ չորս օրերուն ընթացքին կարենայի տեսնել այն անձերն ու հաստատութիւնները զոր տեսնել կը փափաքէի: Եղիշէ Թադէոսեանի եւ Գրիգոր Շարբարճեանի մէջ նորէն զտայ այն ջերմ ու ազնիւ բարեկամները զոր արդէն ճանչցած ու սիրած էի, եւ հաճոյքով զիտեցի այն բոլոր գործերը զոր առաջինը, Հայոց մեծագոյն արուեստագէտներէն մին, արտադրած էր 1909էն ի վեր (երբ Թիֆլիս երկար ժամեր անցուցեր է իր աշխատանոցին մէջ) եւ 1914ի ամսունէն ի վեր ուր Փարիզ մնաց քանի մը ամիս, բանաստեղծ մտքով մը յղացուած սքանչելի գործեր, այլադան, խոր անկեղծ, բնական ու կեանքոտ արուեստով մը յօրինուած, եւ որոնք անցեալ տարի ցուցահանդէսի մը մէջ՝ Երեւան՝ ամենաշքեղ յաջողութիւն մը ունեցան: Շարբարճեան, որուն զիտէի արդէն Թիֆլիսի անցեալ կեանքի ու տիպարներու համեմատ եւ ուժեղ պատկերահան մ'ըլլալը, ցոյց տուաւ ինծի հին ու նոր շատ մը շահեկան գործեր՝ այդ նիւթին վրայ կամ ուրիշ նիւթերէ ներշնչուած, եւ որոնց մէջ կան որ թանկարանի արժանի էջեր են: Ան ըսաւ նաեւ ինծի թէ Սայաթ – Նովայի կեանքէն քաղուած երգախառն թատերա-

Հայուհին
Գործ տիկին Այծեմնիկ Ուրարտուի

խաղ մը դրած է, որ ներկայացուի է Թիֆլիսի հայ թատրոնին մէջ: Մակինցեանի մէջ գտայ այն ներամիտ ու համակրելի մարդը զոր իր հմուտ ու փափկաճաշակ քննադատի գործերը դուշակել կուտային ինծի: Ան չափազանց սիրալիր եղաւ ինծի հանդէպ, չուղեց որ հիւր մնամ բարի ընտանիքի մը մօտ՝ ինչպէս կարգադրած էր Արամ Երեմեանը, ստիպեց որ երթամ բնակիլ Օրիանթ պանդոկի այն սենեակը ուր կը բնակի Արսէն Եսայեան եւ որ այդ օրուն տրամադրելի էր: Եսայեան բամպակ հաւաքելու գացած ըլլալով: Ան նոյն իսկ այդ պանդոկին մէջ սարքած էր զիս պատուելու համար ճաշկերոյթ մը, որուն հրաւիրած էր Թիֆ-

լիսի ծանօթ մտաւորական ու պաշտօնական հայ անձնաւորութիւններէն մէկ քանին եւ ան ինծի ամենամեծ հաճոյքը պատճառեց իմացնելով որ սկսած է թարգմանել Տօն Քիշոքը, օգտուելով Փրանսերէն, գերմաներէն եւ ռուսերէն թարգմանութիւններէ (ինք լաւագոյնը կը գտնէր Վիարտոյի Փրանսականը): այդ թարգմանութիւնը, որուն մէկ ամփոփումը (տղոց համար) արդէն հրատարակուեցաւ, իր ամբողջական ձևով երկու հատորի մէջ լոյս պիտի տեսնէ ի մօտոյ:

Արամ Երեմեան զիս տարաւ Թիֆլիս հասած օրս իսկ՝ Պրոլետարի խմբադրատունը, ուր երկար տեսակցութիւն մը ունեցայ այդ թերթի խմբագրին եւ աշխատակիցներէն ոմանց հետ: ատոնց վրայ աւելցան քիչ յետոյ Թիֆլիսի հայ մտաւորական դասէն ծանօթ դէմքեր, որոնցմէ մասնաւորապէս կը յիշեմ Նիկողայոս Տիգրանեան եւ Արմէն Տիգրանեան երաժիշտները (այս վերջինը յայտնեց ինծի թէ սկսած էր վերամշակել եւ ճոխացնել Անուշ օփերան, եւ այդ նոր ձևով ան ներկայացուեցաւ արդէն Երեւանի երաժշտական բեմին վրայ), Արշաւիր Մելիքեան հմուտ գրականագէտը, եւլն.:

Շարբարջեանի եւ Երեմեանի հետ գացի այցելել նաեւ Թիֆլիսի Մուսէոնը: Հոն կան պարսկական արուեստի քանի մը չափեկան կտորներ, եւ վրացի մէկ - երկու բնորոշ ու համեղ նկարիչներու գործեր, ու նաեւ արժէքաւոր էջեր Յովնաթաններու, որ ինչպէս յայտնի է՝ Թիֆլիսարեակ տաղանդաւոր նկարիչներու գերդաստան մը եղած են: Երեւանի Մուսէոնը անտարակոյս շատ աւելի բազմազանօրէն ճոխ է քան Թիֆլիսինը:

Բնականաբար այցելութեան գացի Յովհաննէս Թումանեանի այրիին եւ Համլիկ որդւոյն: Տիկին Թումանեան եւ Համլիկ զիս ընդունեցան այն նոյն սիրալիր ձևով որով իմ հանդուցեալ գրական թանկազին ընկերս զիս ընդունեցաւ՝ անմոռանալիօրէն ջերմ բարեկամութեամբ մը՝ 1909ին, երբ Թիֆլիս մնացի երկու ամսու չափ: Յուզմունքով տեսայ բանաստեղծին աշխատութեան սենեակը, զոր այրին պահած է նոյնութեամբ՝ իր բոլոր կահերով, նրկարներով, գեղօրներով, գրքերով ու թղթերով,

ինչպէս որ մեր ողբացեալ բանաստեղծը զայն ձգած էր՝ ծանր հիւանդ դէպի Մոսկուա մեկնած ատեն:

Գացի նաեւ անշուշտ այցելութեան Սամսոն Յարութիւնեանին, որ իմ հին բարեկամներէս եւ ընկերներէս մին է. գտայ զինքն ինչպէս եւ տիկին Յարութիւնեանը քաջառողջ եւ լաւ տրամադրութեան մէջ: Գացի նոյնպէս այցելել Արշալոյս Մխիթարեանի այրիին, որուն ամենաջերմ փափաքն է իր ամուսնոյն գրուածքները հատորի մը մէջ ամփոփուած տեսնել: Կը ցաւիմ որ չկրցայ Նար-Դոսը տեսնել, ինչ որ սակայն մեծապէս կը փափաքէի. չկրցայ նոյնպէս այցելութեան երթալ Բժիշկ Նաւասարդեանին, զոր էջմիածին տեսնելու հաճոյքն ունեցայ եւ որուն համար ամենախոր յարգանք ունէի: Գացի մէկ երկու ժամ անցընել Ստեփան Մալխասեանցի հետ, որ ինծի կարդաց հինգ-վեց էջ իր հայերէն լեզուի ընդարձակ բառարանէն, որ մեծ արժէք ունեցող աշխատութիւն մըն է ապահովապէս եւ պիտի սկսի հրատարակուիլ ի մօտոյ: Իր ծրագիրը աւելի ընդարձակ է քան ինչ որ հայերէն լեզուի բառարան յօրինող ռեւէ մէկը կազմած ըլլայ ցարդ. իր բառարանը պիտի պարունակէ բոլոր բառերը գրաբարի, միջնադարեան հայերէնի, այժմեան աշխարհաբարի (արեւմտեան եւ արեւելեան), մասամբ եւ գաւառաբարբարներու (այն գաւառական բառերուն որ գրականացած են) իւրաքանչիւր բառի զանազան ժամանակներ եւ զանազան շրջաններու մէջ ստացած իմաստները նշանակուած են եւ ամենքն ալ օրինակներով լուսարանուած:

Թիֆլիսի մէջ ճանչցայ Սուրխաթեանը, թունդ համայնապար մտաւորական մը, որ, ինչպէս Մակինցեանը, զեղեցկին զգացումն ունեցող եւ որոշ հմտութիւն ամբարած գրական քննադատ մըն է: Իր տանը մէջ, ինքը, ես եւ Դերենիկ Դեմիրջեան (որ այդ միջոցին Թիֆլիս կը գտնուէր) զեղեցկագիտական, պատմական եւ ընկերական հարցերու վրայ զազափարներու փոխանակութեան ամենասիրուն երեկոյթ մը անցուցինք միասին:

×

Պաշտօնական անձնաւորութիւններէն, երեւան տեսեր էի Աղասի Խանջեանը, Արամայիս

Երզնկեանը, առողջապահական կոմիտար Ղեւոնդեանը, լուսաւորութեան կոմիտար Աշրաֆեանը. Թիֆլիս՝ դացի տեսնել կովկասեան հանրապետութեանց Համադաշնակցութեան այդ շրջանի հերթական նախագահը՝ Արմէն Անանեան: Սահակ Տէր Գաբրիէլեան, Արսէն Շառլեան, Սիմոն Փիլոսոֆեան, զորոնք Փարիզ ճանչցեր էի եւ կը յուսայի տեսնել՝ առաջինը Երեւան, միւս երկուքը՝ Թիֆլիս, չկրցայ տեսնել, որովհետեւ երեքն ալ զործով հեռացած էին կովկասէն այն միջոցին ուր ես այդ կողմերն էի: Ատոնցմէ անոնք, զոր արդէն Փարիզ շատ մօտէն ճանչցեր էի, յայտնի էին ինծի իբր մեր երկրին ու ժողովուրդին շահերուն նուիրուած լուրջ գործիչներ: Աղասի Խանջեան եւ Արմէն Անանեան՝ երիտասարդ, կորովի եւ խանդավառ գործիչներու տպաւորութիւնն ըրին վրաս: Ղեւոնդեան նոյնպէս համակրելի երիտասարդ գործաւար մըն է, իր գործին ջերմ սէրն ու գիտակցութիւնն ունեցող: Աշրաֆեանին համար ինծի ըսին թէ զարգացած միտք մըն է. ընդունեցաւ զիս շատ սիրալիւր կերպով. բայց երբ «Նոր ուղղադրութեան փորձանքին մօտիկ ապագայի մէջ անհետացման յոյսը կրնա՞նք ունենալ» հարցուցի իրեն, իր ժպիտը եղաւ դժբաղդարար ցրտօրէն ժխտական եւ բաւ՝ «Այդ հարցը արդէն վճռուած վերջացած է...»: Շատացայ պատասխանելով որ այդ հարցը բնաւ այդ ձևով վճռուած չէր նկատուեր արտասահմանի 6 - 700,000 հայերէն, որոնք, առանց կուսակցական կամ հատուածական ու եւ է խրտութեան, նոր ուղղադրութիւնն այլանդակութիւն մը կը նկատէին...»:

×

Ամենէն կարեւոր բաներէն մին զոր չկրցայ տեսնել, հայ զօրքն է: Յոյս ունէի Նոյեմբեր 29ի տարեդարձի տօնախմբման օրը տեսնել հայ բանակի եւ հայ արիւնքու տղանցքը որ ամէն տարի այդ օրը տեղի կ'ունենայ, բայց այս յոյսս ի դերեւ ելաւ. օդը շատ ցուրտ ու զետիներ ստոած ըլլալով, կատաւարութիւնը որոշեց ջնջել այդ տղանցքը, մանաւանդ որ ամիս մը առաջ՝ Հոկտեմբերեան յեղափոխութեան տասնեւհինգամեայ տարեդարձին հանդիսութեանց առթիւ արդէն զօրանցքը կատարուեր էր եւ,

կառավարութիւնը աւելորդ կը նկատէր այդ զէշ օդին խտութեանց ենթարկել զօրքը, մարդահան երիտասարդութիւնը եւ ժողովուրդը: Բայց փողոցներուն մէջ, հանդստեան օրերուն մանաւանդ, մէկէ աւելի անդամներ տեսայ շատ մը միաւորներ հայ կարմիր բանակին, քաջաոռյ ու կորովի զէմքեր, ամենքն ալ հանդարտ, ինքնավստահ, առողջ ու նոյն ատեն համեստ ու կարգապահ ուժեղութեամբ մը, զոր մեծ հաճոյք էր տեսնել:

Դեկտեմբերի վերջերն էր որ Թիֆլիսէն չորս կէտք ատի եւ Կաղանդէն մէկ կամ երկու օր առաջ հասայ Փարիզ, թանկագին յիշատակներով ծանրաբեռնուած, յիշատակներով որ երեք տարիէ ի վեր իրենց կենդանութիւնը, իրենց թարմութիւնը ու եւ չափով չեն կորսնցուցած, եւ որոնց շնորհիւ ինքզինքս մերթ կը կարծեմ ժամուանմը համար իրապէս Երեւան փոխադրուած, մեր մայրաքաղաքին մօտաւոր կեանքին հաղորդակից, իմ եղբայրակիցներու սիրելի մեղուապարին խառնուած:

×

Իմ տեսածներէս կրած տպաւորութիւններու եւ անոնց ինծի ներշնչած մտածումներուն մէկ բաւական կարեւոր մասը արտայայտեցի այս յօդուածներու մէջ: Մատնանիչ բրի այն բաները որ զիս ողբերկին եւ ուրախացոյցին, ու բանաձեւեցի վերապահումներս, քննադատութիւններս այն կէտերուն նկատմամբ զոր պակասաւոր գոտայ կամ իմ գաղափարներու անհամաձայն: Անշուշտ, այս յօդուածաշարքիս մէջ աւելի լայն տեղ բռնած են ողբերկալ տպաւորութեանց արտայայտութիւնները քան վերապահումները, վասնզի մեր ժողովուրդին զրկուած եկած ահաւոր աղէտներէն յետոյ, որոնք՝ որոշ բոպէի մը՝ անոր ամբողջական բնաջնջման իսկ յանդէտ շատ մօտեցան, մեր ազգին ու մեր մշակոյթին զոյութեան պահպանման միակ երաշխիքը կաղմոյց այդ թորհ. Հայաստանը այնքան թանկագին է ինծի համար, որ անոր հանդէպ չափազանց պահանջկոտ ըլլալը աններելի իմաստակութիւն ցոյց տալ, իրականութեանց զգացումէն զուրկ երեւալ պիտի նշանակէր բոտիս: Մեր ցեղի պատմութեան ներկայ բոպէին, թորհ. Հայաստանի մասին յայտնուած ու եւ է

կարծիք պէտք է բանաձեւուի մեր ժողովուրդի մօտաւոր անցեալն ու նաեւ վաղուան զէշ ու լաւ կարելիութիւններն ի նկատի ունենալով:

Աչքէ անցրնելով նախորդ յօդուածներս, ես զոհոնակութիւն կը զգամ զբազան նօթը անոնց մէջ գերակշիռ տեսնելով. այդ նօթը՝ յօդուածներու մէջ տիրելէ առաջ՝ իմ սրտին ու մտքիս մէջ տիրած էր Երեւան գտնուած միջոցիս. եւ ատիկա՝ հակառակ որ իմ թ. Հայաստան այցս զուգադիպեցաւ ոչ միայն կլիմայական տեսակէտով տարուան ամենէն անախորժ եղանակին, այլ եւ այնպիսի չրջանի մը, ուր, առաջին « հնգամեայ փրան » ի վերջին տարին ըլլալով եւ երկրին բերքերէն եւ արտադրութիւններէն կարեւոր մաս մը օտար դրամ ձեռք ձգելու համար արտածման յատկացուելով, կարգ մը պիտոյքներու նուազութիւն կը զգացուէր: Երեք տարիները որ անկից ի վեր անցան, թ. Հայաստանի մէջ ռօշափելի եւ յարաճուն յառաջդիմութեան մը իրականացման ապացոյցները բերին մեզի, եւ այդ ապացոյցները հաստատեցին լաւատեսութիւնը զոր ցոյց տուած էի յօդուածներու մէջ, արդարացուցին զբազան կէտերուն վրայ աւելի երկար կանդ առնելու, պակասներուն հետզհետէ լրացումին եւ թերութեանց ուղղումին հաւատալու իմ ձգտումս:

Այն բաները զոր խանդավառօրէն զովեցի, իրօք խանդավառիչ էին, եւ նորանոր իրողութիւններ անկից ի վեր ապացուցին թէ զովեստներս ոչինչ ունէին չափազանցեալ: Օրինակ՝ Երեւանի պետական Թատրոնի զերանաստիճաններին առաջնակարգ արժէքը զոր ի վեր հանած էի, նոյնպէս ներբողներով գնահատուեցաւ Էճոն Մուսինաքի պէս փարիզցի նորաճաշակ զրադէտի մը կողմէ, որ Ֆիկարոյի ամուսնութեան պէս Ֆրանսական հրաշակերտի մը ներկայացումը տեսեր եւ զայն սքանչելի գտեր էր: Օրինակ՝ դարձեալ՝ պետական Թանգարանը, որ առաջինն է Կովկասի մէջ իր արդէն իսկ պարունակած հաւաքածոներուն կարեւորութեամբ եւ չորբորդը՝ թորհ. Միութեան մէջ, կամ Պետհրատի ու Մեկոննեան Ծոնտի ի լոյս բնծայած բովանդակալից ու գեղատիպ հատորները, կամ Թամանեանի, Բունիաթեանի պէս ճարտարապետներու գեղավարութեամբ կառուցուած շէնքերը, գեղեցիկ երաժշտութեան տարածումը

րատիւյով, Գրողներու Տան մէջ սարքուած
 գրական ասուլիսներն ու բանախօսութիւնները,
 հանդէսները, եւն. եւն., բաներ որոնց վրայ
 այնքան դժուարաւորութեամբ եւ ոգեւորութեամբ
 խօսեցան հայ եւ օտար բոլոր անձնաւորութիւն-
 ները որ անկից ի վեր դացին այցելել խորհ. Հա-
 յաստանը: Ատոնց մէջ կան արդէն զոր, — ինչ-
 պէս հրատարակութիւնները, — զնահատելու
 համար մինչեւ Երեւան երթալու պէտք չկայ:
 Բայց ինչ որ մանաւանդ իրողութիւնները ուժ-
 դնորէն հաստատեցին անկից ի վեր, իմ յօդ-
 ուածներու լայն-մօթիփը կազմող այն դադա-
 փարն էր թէ Խ. Հայաստանի մէջ կատարուած
 ամբողջ աշխատանքը՝ իր յատկութիւններով ու
 թերութիւններով՝ նախապատրաստական աշ-
 խատանք մըն էր դեռ, լուազոյն ապագայի մը
 հիմերը զնոյ, աւերակներու մէջ ազգային նոր
 Տան մը առաջին յարկը կառուցանող, եւ թէ
 պէտք էր հաւատալ որ թերութիւններն ու պա-
 կանները հետզհետէ պիտի մեղմանային կամ
 լրանային եւ կացութեան գրական կողմերը պի-
 տի շեշտուէին, ճոխանային, կատարելագործ-
 ուէին: Երեւան տակաւին թրամվէյ չէր տեսած.
 հոն գտնուած միջոցիս՝ ռալլերը արդէն դրուած
 էին, ու մեկնելէս քիչ ետքն է որ տեղի ունեցաւ
 բացումը, որ՝ Երեւանի ժողովուրդին համար
 իրր բարերար նորութեան մը տօնախմբում՝ ու-
 բախութեան օր մը եղաւ. եւ անկից ի վեր՝
 ծրագրուեցաւ թրամվէյի ուրիշ գիծ մըն ալ չի-
 նել, լրացնելու համար արդէն շինուած երկու
 գծերը: Անկից ի վեր, կառավարութիւնը ձեռ-
 նարկեց աւելի եւս կարեւոր նորութիւն մը
 մտցնելու, այն է իրականացնելու քանալիզա-
 սիօնի ծրագիրը, արտաքնոցային նախնական
 կացութեան տեղ եւրոպական նոր սխտեմին
 ընդգրկումով. մեծածախս ու դժուար զործ,
 զոր սակայն կառավարութիւնը վճռեց կատարել
 եւ արդէն կատարած է մեծ չափով եւ զոր ան-
 չուշտ պիտի հասցնէ մինչեւ ծայրը: Անկից ի
 վեր՝ Խորհ. Հայաստանի մէջ սկսան իրագործել
 ճարտարարուեստական երեք շատ կարեւոր ծը-
 րագիրներ, Աղստաֆայի երկաթուղիին շինու-
 թիւնը, պաղալթի հալման զործարանը, եւ ար-
 ուեստական քառաչուի պատրաստման զործա-
 րանը: Առաջինը, որուն մեր երկրին համար
 շատ մը տեսակէտներով ունեցած կենսական

կարեւորութիւնը բացատրած եմ Խորհ. Հայաս-
 տանի մասին հրատարակուած առաջին յօդու-
 ծիս մէջ, սկսած է կառուցուիլ, բայց կը յառա-
 քանայ շատ դանդաղ կերպով. իմացանք որ
 նոյն իսկ կառուցումը կանգ առած է եւ կար-
 ծողներ եղան թէ ինչ ինչ էնթրիկներ դեր խա-
 զացած են այդ ծրագրին կասելուն, թերեւս քնդ
 միշտ լքուելուն մէջ: Պաղալթի զործարանը, որ
 Խորհ. Հայաստանի ամենէն հասութարեր հաս-
 տատութիւններէն մին դառնալու սահմանուած
 է, սկսած է կազմակերպուիլ, բայց դեռ շատ
 պակասաւոր, որովհետեւ խոշոր գումարներ
 պէտք են անոր տալու համար հարկ եղած լիա-
 կատար սարքաւորումը, եւ դեռ այդ գումար-
 ները չեն ձարուած: Արուեստական քառաչուի
 զործարանի ծրագիրը Խ. Հայաստանի կառա-
 վարութիւնը յաջողած է Միութեան կեդրոնա-
 կան կառավարութեան երկրորդ հնգամեայ
 փլանին մէջ մտցնել, որով եւ անոր համար, —
 ըմբռնելով անոր կարեւորութիւնը ամբողջ Մի-
 ութեան շահերուն տեսակէտէն, — կեդր. կա-
 ռավարութիւնը տրամադրած է կարեւոր գու-
 մարներ, եւ արդէն իսկ կառուցուած է հսկայ
 զործարան մը, շինուած են այդ զործարանին
 մէջ աշխատող հազարաւոր բանուորներուն հա-
 մար բնակարաններ: Այդ մասին ալ զրոյց մը
 ելաւ վերջերս թէ զործարանը դադրած է բա-
 նելէ եւ թէ ան Թիֆլիս պիտի փոխադրուի: Այն
 որոշ տեղեկութեանց համեմատ, զոր մեղի
 տուաւ Պ. Գ. Շահվերդեան, Աղստաֆայի ծրա-
 գիրը բնաւ լքուած չէ, շինութիւնը ընդհատ-
 ուած է՝ զրամի պակասին պատճառով. այդ
 ծրագիրը համամիութենական բնոյթ չէ ստա-
 ցած, այլ՝ առ այժմ՝ միայն Խ. Հայաստանի
 կը պատկանի, եւ այդ մեծածախս զործին պա-
 հանջած ստուար գումարները փոքրիկ Հայաս-
 տանը չի կրնար միայնակ ու չուտով ձարել. ու-
 րեմն շինութիւնը պիտի շարունակուի շատ դան-
 դաղ կերպով, մինչեւ որ Խ. Հայաստանի կա-
 ռավարութիւնը յաջողի մտցնել այդ ծրագրին
 եւս Խ. Միութեան երրորդ «հնգամեայ փլան»ին
 մէջ, որուն մանրամասնութիւնները պիտի որոշ-
 ուին յառաջիկայ տարի:

Իսկ արուեստական քառաչուի պատրաստու-
 թեան զործարանը Հայաստանէն հանելով ու-
 րիշ տեղ փոխադրելու ու եւ է ծրագիր գոյու-

թիւն չունի: Հարց կայ միայն թէ ո՞ւր պէտք է հաստատուի Հայաստանի այդ մեծ գործարանին մէջ պատրաստուող արուեստական քառաչուով դանազան առարկաներ չինելու սահմանուած գործարանը. հաւանօրէն՝ Միութեան կեդրոնական դիրք ունեցող քաղաքներէն մին պիտի նախընտրուի ատոր համար:

Մարդական կեանքի, զինուորական կազմակերպութեան, օդանաւորդային վարժութեանց մէջ՝ փայլուն յառաջդիմութիւններ նկատելի եղան, որոնք հրճուանք միայն կրնան պատճառել ու եւ է Հայու: Ստուար խումբի մը կողմէ կատարուած «Արագածի արշաւանք»-ին ղեկեցիկ իրականացումը, այս կամ այն մարդանքին մէջ մրցանիշը վաստակող հայ հուժկու երիտասարդներու, օդանաւային մեծ պտոյտներ փայլուն կերպով կատարող հայ փիլօքներու յաջողութիւնները՝ մեր պարծանքը կազմեցին:

Ուրախանալու եւ պարծենալու աւելի եւս մեծ առիթներ տուին մեզի մեր հայրենիքի մտաւոր կեանքին մէջ ի յայտ եկած յառաջդիմութիւնները, նշանակալից ու կազդուրիչ իրողութիւնները, — Հայ Պետական Օփերայի մը ստեղծումը եւ հայ օփերայի խումբի մը կազմաւորումը, հայ սինեմային առած մեծ քայլերը դէպի կատարելագործում, Թագէտեանի պէս մեծ նկարչի մը հարիւրաւոր գործերուն չքեղ ցուցահանդէսին պէս զեղարուեստական դէպքեր, Մոսկուա գումարուած զրական մեծ Համաժողովին Հայաստանի գրողներու խումբի մը լուրջ եւ ուշադրաւ մասնակցութիւնը եւ ատոր իբր հետեւանք հայ հին ու նոր բանաստեղծութեան եւ արձակի ընտիր էջերու թարգմանութեանց հաւաքածուներ պատրաստելու ծրագրին յղացումը (ծրագիրը որ գործադրուելու վրայ է արդէն), Ջանանի Շախնամէ թատերգութեան համամիութենական մրցման մը մէջ երկրորդ մրցանակ ստացած ըլլալը, Պետհրատի եւ Մելոդիան Ֆօնտի հրատարակութեանց յարաճուն ճոխացումը նորանոր ու կարեւոր գործերու երեւմամբ, — Չարենցի, Նորենցի, Գուրգէն Մահարիի, Ալազանի, Ս. Տարօնցիի, Գեղամ Սարեանի, Նաիրի Չարեանի բանաստեղծութեանց նոր հատորները, Դեր. Դեմիրջեանի, Վահան Թոթովեանցի, Մկրտիչ Արմէնի, տիկին Ջապէլ Եսայեանի նոր պատ-

մուածքներու, վէպերու հատորները կամ թատերական նոր գործեր, Սունդուկեանցի, Մեծարենցի ամբողջ երկերու քննական լիակատար հրատարակութիւնը, Թումանեանի, Շիրվանզադէի, Չարենցի, Պարոնեանի, Եր. Օտեանի, Նար-Դոսի գործերու նոր հաւաքածուները, Ջօհրայի գործերու հաւաքածուն որ մամուլի տակ է, Փրոֆ. Խաչատրեանի «Հայաստանի սեպագրական շրջանի պատմութիւնը», Մանանդեանի աշխատութիւնները, Աճառեանի Արմատական բառարանէն յետոյ՝ «Հայ լեզուի պատմութիւն»-ը որ վաղը պիտի լոյս տեսնէ Երուսաղէմի մեր վանքի տպարանէն, Սպիրիտոն Մելիքեանի «Հայ երաժշտութեան պատմութեան ուրուագիծ»-ը, Գառնիի մեհեանին վրայ Բունիաթեանի ուսումնասիրութիւնը, Գարեգին Լեւոնեանի «Հայ պարբերական մամուլ»-ը, եւ ի մօտոյ հրատարակելի Գարեգին արք. Յովսէփեան «Հայ ձեռագրաց յիշատակարաններու» մեկնարանուած հաւաքածուին երկու հատորները եւ հայ մանրանկարչութեան վրայ կարեւոր աշխատութիւնը զոր պիտի ի լոյս բնծայէ Լենինկրատի «Կուլտուրայի պատմութեան ինստիտուտ»-ը, «Կիւլլիվերի ճամբորդութեան», «Տօն Քիչօթ»-ի պէս գլուխ-գործոցներու խնամոթ թարգմանութիւնները, հայ միջնադարեան բանաստեղծներու հատընտիր էջերու ստուար հաւաքածուն զոր պատրաստելու վրայ է կարէն Միքայէլեան, «Հայ ժողովրդական վէպը» զոր խմբագրած է Մ. Աբեղեան եւ որ այս օրերս լոյս կը տեսնէ, ու զեղատիպ, նկարազարդ հատորները, Չարենցի «Գիրք ճանապարհի»-ն՝ Կոջեանի հոյակապ նկարներով զարդարուած, Ֆիրուսիի Շախնամէին քանի մը զրուագիներուն Գէորգ Ասատուրի պատուական թարգմանութիւնը՝ Մ. Սարեանի սքանչելի նկարներով, եւն., եւն., այս բոլորը եւ ղեռ ասոնց պէս ուրիշ խել մը իրողութիւններ ալ, որոնց բոլորը հոս յիշատակել անհնար է, կ'ապացուցանեն հիմնաւորութիւնը ներկայի զրական գծերու համար ջերմ ոգեւորութեան եւ ապագայի մասին հաւատաւոր լուստեսութեան զոր ունեցայ այնպիսի օրերու մէջ ուր պատկերին մութ մասերը աւելի բազմաթիւ ու թանձր էին քան այսօր:

Պակասներ ու թերութիւններ մինչեւ այսօր կը շարունակեն գոյութիւն ունենալ հոն, — աշ-

խառնաճիւղի աղատութեան սեղմում, անհատական նախաձեռնութեան, մտածման աղատութեան սահմանափակում: Կուսակցամոլ ու տեսամոլ քննադատներու ժխտական դերը՝ տաղանդներու բնական, համարձակ, անկաշկանդ զարգացումը խանգարող, նոր ուղղադրութեան անտանելի աղէտը որ կը շարունակէ, եւն. բայց բաղդատմամբ առաջին տարիներուն աւելի մոլեռանդ, աւելի անհաշտ ու անդիմող խտրութեան, այժմ արդէն բէթիմը, իր հիմնական սկզբունքներուն վրայ հաստատ մնալով հանդերձ, աւելի ճապուկ, աւելի արձակ սկսած է դառնալ, աւելի մօտիկ նօրմալին, բնականին. որովհետեւ Մոսկուան, որ ուղեցոյցն է Միութեան բոլոր Հանրապետութիւններուն, արդէն ինքն իսկ «բնկերվարութեան կառուցման» մէջ աւելի լայնամտութիւն, աւելի իրապաշտութիւն եւ հոգեբանութիւն դնելու ձգտող զործունէութեան մը եւ գրականութեան մը օրինակը տուաւ: Այդ բնաշրջութիւնը, դանդաղ բայց ապահով քայլերով կատարուող, դիկղակներով, ետ ու առաջ փոխն ի փոխ շարժումներով մերթ կտրուած բայց անընդհատ շարունակուող ու յառաջացող, սահմանուած է հետզհետէ աւելի շեշտուելու եւ լրանալու, որքան աւելի նոր բէթիմը ինքզինքը զղայ զօրաւոր ու ներքին ցնցումներէ չվախցող:

Խաղաղութեան երկար ատենն պահպանումն է էական պէտքը, որպէսզի մեծ յեղափոխու-

թեան մը յառաջ բերած այդ ցնցումին զբաղան հետեւանքները պահող ու զարգացնող եւ անբնական, չափազանցեալ հետեւանքները մեղմացնող, չափաւորող բնաշրջութիւնը կարենայ հասնիլ մինչեւ իր լիակատար եղբակացութիւնները: Մոսկուայի՝ ինչպէս եւ Երեւանի՝ վարիչները կ'ընեն ամէն ինչ որ հնարաւոր է որպէսզի խաղաղութիւնը պահպանուի եւ որպէսզի երկրին ինքնապաշտպանութեան միջոցները — զինուորական եւ քաղաքական — զօրանան:

Աւելի քան երբեք հաւատք ունենանք Հայաստանի Հանրապետութեան ապագային վերայ, այս օրերուն մանաւանդ ուր մեր ժողովուրդը՝ հայրենի հողին վրայ ու Սփիւռքի մէջ՝ խաղաղութեան եւ ապահովութեան մէջ վերաշինական աշխատանքի ու քաղաքակրթական փերիքի տանհինդ տարիներու բոլորումը կը տօնախմբէ, — ու մեր հայրենիքի եղբայրներուն նուիրենք՝ աւելի քան երբեք եռանդով ու զոհարարութեամբ՝ մեր բոլոր կարելի աջակցութիւնը որպէսզի կատարուած ու կատարուելիք նխադրական ու բարոյական յառաջդիմութեանց ու նուաճումներուն մէջ, արտասահմանի պանդուխտ Հայութիւնը՝ հայրենիքի Հայութեան կողքին անընդհատաբար աշխատելով՝ ունենայ բաժին մը հետզհետէ աւելի կարեւոր ու պատուաբեր:

Ա. ԶՈՊԱՆԵԱՆ